

«شەرق شامىلى قۇرۇلۇشى» كىتاب نەشر قىلىش تۈرى (425)

“东风工程” 图书出版项目之 425

شىنجاڭ ۇلتارىنىڭ تارىخى دۇرس تۇسىندىرەيك

شىنجاڭ خالىق باسپاسى

شىنجاڭ ۇلتىنىڭ تارىخى دۇرس تۇسىدىرەيك

قۇراستۇرۇغا جاۋاپتى: ۋاڭ شۋانچيان

اۆتۈرى: چىن چاۋ

ھانزۇشادان اۋدارغان: شادىمان اھمەت ۇلى

شىنجاڭ ھالىق باسپاسى

2009 . ۋۇرۇمچى

图书在版编目(CIP)数据

正确阐明新疆民族历史: 陈超著; 夏德曼译. — 乌鲁木齐:
新疆人民出版社, 2002.1 (2009.2 重印)

ISBN 978 — 7 — 228 — 07008 — 4

I. 正... II. ①陈... ②夏... III. 民族历史 — 新疆 — 哈萨克
语 (中国少数民族语言) IV. K280.45

中国版本图书馆 CIP 数据核字 (2002) 第 003361 号

责任编辑: 哈布丁

责任校对: 马吾提

封面设计: 买买提·努比提

正确阐明新疆民族历史 (哈萨克文)

陈超 著 夏德曼 译

新疆人民出版社出版

(乌鲁木齐市解放南路 348 号 邮政编码: 830001)

新疆新华书店发行

新疆新华印刷二厂印刷

787 × 1092 毫米 32 开本 3.5 印张

2002 年 2 月第 1 版 2009 年 2 月第 2 次印刷

印数: 5001 — 9920

ISBN 978 — 7 — 228 — 07008 — 4 定价: 6.80 元

الغى سوز

«شعس جەلى ينجەنەرياسى» — مەملەكەت پەن اۆتونوميالى رايون بىر تۇناس جوسپارلاپ، اۆتونوميالى رايوندىق باسپا سوز مەكەمەسى اتقارۇعا ورنالاستىرعان، حالق جونىنەن اسا يگىلىكتى ينجەنەريا. مۇنداعى باستى مىندەت — اقپارات — باسپا سوز ارقىلى بۇكىل شىنجياڭداغى ار ۇلت ەگىشى — مالشيلارعا عىلىم — تەحنىكا بىلىمدەرىن جالپىلاستىرۇ، ولارعا وزىق مادەنيەت تاراتۇ، سويتىپ، ار ۇلت ەگىشى — مالشيلاردىڭ عىلىم — تەحنىكا بىلىمدەرىن ۇيرەنۇ، ساپالارىن جوعارىلاتۇ، ولاردى كەدەيلىكتەن قۇتىلدىرىپ، دوڭگەلەك داۋلەتتى ورەگە جەتكىزۇ جونىندە اقپارات — باسپا سوزدىڭ الەۋمەتتىك قىزمەت وتەۋ جۇيەسىن قۇرۇ بولپ تابىلادى.

بۇكىل شىنجياڭداغى «سان مىڭداغان اۋىل — قىستاققا» كىتاپ، دىبىس — كەسكىن بۇيىمدارىن جەتكىزۋدىڭ ءوزى «شعس جەلى ينجەنەرياسىنىڭ» ماڭىزدى وبىيەكتىلەرىنىڭ بىرى. وسى وبىيەكتىدە سوتسيالىستىك جاڭشا اۋىل — قىستاق قۇرۇ قۇرىلىسىنىڭ ايلاق السىن، ورتالىقتىڭ اۋىل شارۋاشلىعى، اۋىل — قىستاق، دىقاندەر قىزمەتى جونىندەگى ورنالاستىرۋىنىڭ ماڭىزدى ءتۈيىنىن وزەك ەتە وتىرىپ، پارتىيانى، وتاندى، سوتسيالىزمدى سۇيۇ جونىندەگى، اۋىل شارۋاشلىعى، اۋىل — قىستاق، دىقاندەر ءۇشىن عىلىم — تەحنىكا جالپىلاستىرۇ جونىندەگى، دەنساۋلىق ساقتاۋ، دەنساۋلىقتى قورعاۋ جونىندەگى، زالڭ جالپىلاستىرۇ جونىندەگى، ازامات جاسىنا تولمىلاندارعا ارىنالعان يدەيا — ءمورال قۇرىلىسى جونىندەگى، قوس ءتىل وقتىۋى جونىندەگى، ۇلتتاردىڭ ءداستۇرلى وزىق مادەنيەتتىن ساۋلەلەندىرۇ جونىندەگى، كوڭىل اشۇ جونىندەگى، سوتسيالىستىك جاڭشا اۋىل — قىستاق قۇرۇ جونىندەگى، دىنگە ماركستىك كوزقاراستى، پارتىيانىڭ ۇلت ساياساتى مەن ءدىن ساياساتىن جالپىلاستىرۇ جونىندەگى باسلىمداردى — مىنە، وسى ون ءتۈر بويىنشا

شىعارىلاتىن باسلىمداردى باسپادان شىعارۇ ۋىمداستىرىلىپ وتىر. وسى باسلىمدارغا مازمۇنى جاقتان سوتسياليستىك جاراسىمدى قوعام قۇرۇ، سوتسياليستىك جاڭشا اۋىل - قىستاق قۇرۇ نەگىزگى جەلى، ەگىن - مال شارۋاشلىق رايوندارىندا «ۋىندىرىسى وركەندەگەن، تۇرمىس كۈيى جاقسارغان، اۋىل سالتى وركەنيەتتى، قىستاق كوركى رەتتى دە تازا، باسقارۋى دەموكراتىيالى» ورەگە جەتۋ نىسانا، «ەگىن - مال شارۋاشلىغىمەن، ەگىن - مال شارۋاشلىغى رايوندارىمەن، ەگىنشى - مالشىلارمەن ەتەنە بولۇ» ماقسات، «ار ۇلت ەگىنشى - مالشىلاردىڭ وقىپ تۇسىنە الۋى، ۋىرەنەپ بىلە الۋى، يىگىلىگەنە جارانا الۋى پرىنسىپ ەتىلدى، بۇل كىتاپتاردىڭ ەتىلىنىڭ قاراپايىم، مازمۇنىنىڭ ۋەنىققتى بولۇنىنا قۇلىشىنىس جاسالدى، تەكىستكە سۋرەت قوسا بەرىلدى، دىبىس تاسپاسى دايىندالدى، ەسويتىپ، كىتاپتاردىڭ ەلىملىلىغى، قولدانلىمالىلىغى، ەبلىم بەرگىشتىگى جانە قىزىقتىلىغى كورنەكتىلەندىرىلىپ، جاڭا تەحنىكا، جاڭاشا كوزقاراس، جاڭا ەبلىم ارقىلى «ار ۇلت ەگىنشى - مالشىلاردىڭ جاڭاشا ويلاۋىنا، تىڭ ەورس اشۇنىنا، كوز اياسىن كەڭەيتۋىنە شابت بەرىلدى جانە كۇش سالىندى.

«ار ۇلت ەگىنشى - مالشىلاردىڭ كىتاپ ساتىپ الۋى، كىتاپ وقۇ قىيىنشلىغى ماسەلەسىن «شىعىس جەلى يىنجەنەرياسىن» جۇرگىزۋ ارقىلى العاشقى ادىمدا شەشىپ، بۇكىل شىنجاڭداى ەگىن - مال شارۋاشلىغى رايوندارىن كىتاپپەن، دىبىس - كەسكىن بۇيىمدارىمەن قامداۋدىڭ تاپشىلىغى ماسەلەسىن ەنىمدى تۇردە باسەڭدەتىپ، از ۇلتتاردىڭ تاڭداۋلى باسلىمدارىنىڭ قامتىلىم كۈلەمى مەن نىقپال كۇشىن اناعۇرلىم كەڭەيتىپ، «ار ۇلت ەگىنشى - مالشى قاۋىمىن ەنىمدى ارتتىرۋعا، كىرىستى مولايىتۇعا، ەلىمي جولمەن بايۇعا دۇرس باستاۋ ەۋشىن، ەبىز ولارعا اقىلدىق جاقتان ۇتىمدى كومەك جاسالۋىن جانە ولار ەۋشىن رۋحانىي كۇش ازىرلەنۋىن تىلەيمىز.

شىنجاڭ اقپارات - باسپا ەسوزى بويىنشا «شىعىس جەلى يىنجەنەرياسىنا» جەتەكشىلىك ەتۋ گرۇپپاسىنىڭ كەڭسەسى

كىرىس سۆز

ۋ دۇنفۇ

شىنجاڭ — كورىكتى مەكەن. شىنجاڭداقلىق ۋىلت ھالقى ھەلدەن دوستىقتى ساقىتاپ، نىتىماقتى بولا وتىرىپ، تىڭنان چول سالىپ، شىنجاڭنىڭ ھەكونومىكاسىن گۈلدەندىرۈگە جانە قوعام دامۋىن ىلگەرى باىتىرۋعا ۇمتىلا ورتاق ھە قوستى، مول ىدەيالىق مازمۇنعا جانە وزگەشە باۋراعىش قۋاتقا ىيە ادەبىيەت – كوركەمونەر جاسامپازدىغىن جاساپ، وتانىنىڭ بىرلىگىن، شەكارا رايوندى قورعاپ – گۈلدەندىرۋدىڭ شۇغىلالى تارىخى داستانىن وزدەرىنىڭ ەس جۇزىنىدىك قىمىلدارىمەن جازىپ قالىدردى. رەسپۇبلىكامىز قۇرىلغان 50 نەشە جىلدىن بەرى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىياسىنىڭ دۇرىس ۇلت ساياساتىنىڭ جەتەكشىلىگىندە شىنجاڭنىڭ قوعامدىق بەت – بەينەسىندە دۇنيەنى ەدۇر سىلكىندىرگەن تارىخى سىپاتتى وزگەرىستەر تۇىلدى، ھەكونومىكا كوركەيىپ – گۈلدەندى، قوعام العا باستى، ۇلتىتار نىتىماقتى، ساياسى ورنىقتى بولدى، ەار ۇلت ھالقىنىڭ تۇرمىس ھالى دا ەرەسەن زور جاقساردى، كۇللى الەمدى تاڭ قالىدىرغان شۇغىلالى تابىستارعا قول جەتتى. مەنە، بۇل — بۇكىل دۇنيە ەجۇزى مويىنداغان تالاسسىز، تەمىردەي فاكتىلەر. شىنجاڭداقلىق ەار ۇلت ھالقىنىڭ سوتسىيالىستىك توڭكەرىس پەن قۇرىلىستىڭ ەارقايسى شەبىندە قول جەتكىزگەن تابىستارى — جۇڭگو كومپارتىياسى

باشلىغىنىڭ، پارتىيىنىڭ ۇش ۇرپاق باسشىلىق كوللەكتىۋىنىڭ قامقورلىقى مەن قولداپ - قۇتاتۇنىڭ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ دۇرس ۇلت سىياساتى مەن ەدىن سىياساتىن سىكە اسىرغاندىغىنىڭ ناتىجەسى.

شىنجاڭدىكى ەار ۇلتىنىڭ ۇلى نىتىمىسىن ونان ارى كۇشەيتۇ، شىنجاڭنىڭ ەكونومىكىسىن ونان ارى باياندى، اقاۋسىز سىلگەرى باستىرۇ ۇشۇن، ەبىزدىڭ كادىرلارىمىز بىەن بۇقارامىز شىنجاڭنىڭ تارىخ، ۇلت جانە ەدىن ماسەلەسىن دۇرس تانىپ، مەملەكەتكە، تارىخقا، ۇلتقا، دىنىگە جانە مادەنىيەتكە ماركىستىك كوزقاراس ورناتۇ شارت. مۇنىڭ ەوزى مادەنىيەتتىك تارىپەلەنۇ ماسەلەسى، عىلمىي يدەيالىق ەادىس ماسەلەسى عانا ەمەس، سونىمەن بىرگە، سىياسىيىدى دارىپتەۋىمىزدىڭ ماڭىزدى بىەنەلەنۇ بولپ ەسەپتەلەدى. ماركىستىك ماتەريالىزم مەن ديالىكتىكا شىنجاڭنىڭ تارىخ، ۇلت جانە ەدىن ماسەلەلەرىن دۇرس زەرتتەپ، دۇرس تانۇمىزدىكى بىردەن ەبىر عىلمىي ەادىس ەكەندىگىن اماليات بىزگە قايتا - قايتا دالەلدەپ بەردى. شىنجاڭنىڭ تارىخ، ۇلت جانە ەدىن ماسەلەلەرىن ماركىستىك ماتەريالىستىك كوزقاراس بويىنشا تانۇ جانە ونى زەرتتەۋ ۇشۇن، ەبىز مىناداي نەگىزگى ماسەلەلەردە كوزقاراس جانە تانىم جاعىنان بىرلىككە كەلۇگە ەتىسپىز: ەبىرىشى، ۇلت پەن ەدىن ادامزات قوعامىنىڭ بەلگىلى دامۇ كەزەڭىندەگى تۇندىلار، ونىڭ تۇلۇ، دامۇ جانە جويىلۇ تارىخى بارىسى بولادى. سوندىقتان، پىرولەتارىلىق بىيلىك باسىنداعى پارتيا ۇلت جانە ەدىن ماسەلەسىنە دۇرس مامىلە جاساۋى جانە ونى دۇرس ەبىرچاقتى ەتۇى ەتىس، دۇرس ۇلت سىياساتىن جانە ەدىن سىياساتىن جاساۋى جانە ونى سىكە اسىرۇى قاجەت. ەكىنشى، شىنجاڭ ەجەلدەن كوپ ۇلت شوغىرلى قونىستانىپ، تىرشىلىك

ەتپ كەلە جاتقان رايون، سونىمەن بىرگە، كوپ تۇرلى ەدىن تارالىپ، قاتار ەومىر ەسۈرۈپ كەلە جاتقان رايون، ەلىمىز ەشى - سىرتىندى قىرۋار زەرتتەۋ تابىستارى مۇنى جەتكىلىكتى راستاپ وتىر. ەۋشىنىشى، چىن، خان پاتشالىقتارنىان بەرى شىنجياڭ ورتا جازىق وڭىرلەرمەن ەكونومىكا، مادەنىيەت جاقىتارىندا تىعىز بايلانىس جاساپ كەلگەن ەبىر تۇتاس، كوپ ۇلتتى جۇڭگو مەملەكەتنىڭ قۇرامىداس بولىگى. ەبىزدىڭ زامانىمىزدان 60 جىل بۇرىن خان پاتشالىعى باتىس ەوڭىردى بىرلىككە كەلتىرىپ، باتىس ەوڭىر باسقاقىتىن قۇرعانىان باستاپ، شىنجياڭنىڭ تارىخى تاعىدىرى قۇبىلىپ، تالاي رەتكى بىلىك وزگەرىسىن باستان كەشىرسە دە، تايان زامانىان بەرى شىكى - سىرتقى جاۋلاسىۋشى كۇشتەر دە شىنجياڭدى بولشەكتەپ وتانىمىزدىڭ ۇلى شاڭىراعىنان ەبولىپ اكەتۈگە سۇقتانسا دا، شىنجياڭنىڭ وتانىمىزدىڭ ايرىلماس ەبىر بولىگى سىندى فاكت باستان - اياق وزگەرگەن مەس. شىنجياڭ تارىخىنىڭ دامۋى مىنانى تولىق دالەلدەدى: شىكى - سىرتقى جاۋلاسىۋشى كۇشتەردىڭ بولشەكتەۋ قاسكۇنەمدىگى بۇرىن سىكە اسقان جوق، مۇنان بىلاي دا ماڭگى سىكە اسپاق مەس. وتانىنىڭ نۇتاستىعىن قورعاپ، ۇلتتىق بولشەكتەۋشىلىككە قارسى تۇرۇ - شىنجياڭدى ەار ۇلت حالقىنىڭ تۇپكىلىكتى مۇددەسى ەارى شىنجياڭ قوعامىنىڭ تارىخى دامۋىنىڭ ەسوزسىز بەتالىسى، مۇنى ەشكىم دە بۇگەي المايدى. ەتورتىنشى، تارىختا شىنجياڭدى ەار ۇلت حالقى ەبىر كىسىدەي نىتىماقتاسىپ، ماشاقتى كۇرەستەر جۇرگىزىپ، الدىڭىلارى جىعىلسا، سۇڭىلارى ەزىن باسىپ، قاندى قۇرباندىقتار بەرە وتىرىپ، يىمپەريالىزمگە، فەودالىزمگە، بولشەكتەۋگە قارسى ورتاق كۇرەس بارىسىندا اراسىنان قىل وتپەستەي ەتەنە بايلانىس ورناتتى. ولار وزىندىك

رەكشەلىككە يە تارىخى مادەنىيەت جاساپ، جۇڭخۇا مادەنىيەتنىڭ قازىناسىن بايىتتى، سونىمەن بىرگە، شىنجاڭنىڭ ەكومومىكاسىنىڭ دامۇى مەن قوعامىنىڭ العا باسۇى، سونداي - اق ەبىر تۇتاس، كوپ ۇلتتى مەملەكەتمىزدىڭ نىعايۇى ۇشەن ۇز ۇلەستەرىن قوستى. بۇگىنگى تاڭداى ەبىر تۇتاس، كوپ ۇلتتى مەملەكەتمىزدىڭ ساياسى جاعداى مەن ەار ۇلتنىڭ ۇلى نىتىمالى اما بۇندارىمىزدىڭ سىتىق قاندارىنىڭ بوداۋىنا كەلگەن، ەبىر ونى توتەنشە قاستەرلەۋگە، ۇلتتاردىڭ مىزىماس نىتىمالىن كوزىمىزدىڭ قاراشىمىنداى قورعاۋعا ەتىسىپىز.

ماركىستىك نازارىيا دۇنىيەنىڭ ەتورت بۇرىشىنا بىردەي باپ كەلەتىن اقىقات. مەملەكەتكە، تارىخقا، ۇلتقا، دىنگە، مادەنىيەتكە ماركىستىك كوزقاراستى، سونداي - اق وتاننىڭ تۇتاستىعى مەن ۇلتتار نىتىمالىن قورعاۋ جونىندەگى نازارىيالاردى تالماي ۇيرەنۋ جانە ونى ۇگىتتەۋ - شىنجاڭنىڭ ىدەيا - مادەنىيەت شەبىندەگىلەردىڭ ۇزاق ۇاقىتتىق قىزمەت مىندەتى. شىنجاڭ قوعامدىق ىلىمدار اكادەمىياسى جياڭ زىمىن باس شۇجىدىڭ شىنجاڭنىڭ رەفورماسى، دامۇى جانە ورنىقىلىعى جونىندەگى ەبىرسىپىرا ماڭىزدى نۇسقاۋلارنىڭ رۋحى نەگىزىندە، اۋتونومىيالى رايونىمىزدىڭ رۋحانىي مادەنىيەت قىزمەتىنىڭ قاجەتىنە ساي، زەرتتەرمەندەردى ۇيىمداستىرا وتىرىپ، وسى وقۇلىقتاردى دەر كەزىندە قۇراستىرىپ جازدىردى. وقىمىعان سولڭ، مەن بۇل كىتاپتاردىڭ بەلگىلى نازارىيالىق دەڭگەيى بار ەارى قاراپايىم، ۇعىمدى جاقسى كىتاپتار ەكەنىن سەزدىم. بۇل كىتاپتاردى ەار دارەجەلى كادرلاردىڭ وقىپ ۇيرەنۋىنە سالتاناتپەن تانىستىرامىن، ونان ەنار الپ، تاماشا قوعامدىق ونىمگە جەتۋلەرىن ۇمىت ەتەمىن.

مازمۇنى

- كېرىس ۋە سۆز 1
- ۋەكىلىنى، چىن پاتشالىقىنى بۇرىنقى جانە ەكى خان
پاتشالىقى داۋرىندەگى شىنجاڭداق ۇلتتار 1
- ەكىنىشى، ۇي، جىن، ۇڭتۇستىك، سولتۇستىك، سۇي،
تاڭ پاتشالىقتارى داۋرىندەگى شىنجاڭداق ۇلتتاردىڭ
وزگەرىسى 14
- ۋەكىلىنىشى، سۇڭ، لياۋ، التىن، يۋان پاتشالىقتارى
داۋرىندەگى شىنجاڭداق ۇلتتار 41
- تورتىنىشى، مىڭ، چىڭ پاتشالىقتارى داۋرىندە شىنجاڭداق
ۇلتتاردىڭ شوغرلى قونستانۋى 57
- بەسىنىشى، تاياۋ زامانى شىنجاڭداق ۇلت حالقىنىڭ
مىپەريالىزمگە قارسى وتانشىلىق كۇرەستەرى 77
- ۋەكىلى وقىعالاردىڭ جىل تىزبەسى 94
- پايدالانىلغان كىتاپتار 97
- سوڭغى ۋە سۆز 98

بۇرىنقى ، چين پاتشالىغىنان بۇرىنقى جانە ەكى جان پاتشالىقى داۋىرىندەگى شىنجاڭداقى ۇلتتار

چين پاتشالىغىنان بۇرىنقى شىنجاڭ تۇرىندارىنىڭ ناسىلى جانە ونداى ۇلتتار

شىنجاڭ ەلىمىزدىڭ باتىس سۇلتۇستىك شەكاراسىنا ورنالاسقان. ول تارىختا باتىس ۇڭىر دەپ اتالغان. كۇنلۇن، قاراقۇرىم تاۋلارىنىڭ وڭتۇستىگىنە، تىانشان تاۋىنىڭ ورتالىغىنا، التاي تاۋىنىڭ سولتۇستىگىنە ورنالاسقان. تىانشان مەن كۇنلۇن تاۋىنىڭ اراسىن تارىم وىياتى الپ جاتىر. ول ورتالىغىن ۇلى قۇم، اينالاسىن ۇلىلى - كىشىلى شۇراتتار الپ جاتقان اۋماقتى تۇيىق وىيات. التاي تاۋى مەن تىانشان تاۋى اراسىنداى ۇش بۇرىش وىيات جوڭعار وىياتى دەپ اتالادى. ول جارتىلاي تۇيىق شىكى قۇرلىقتىق وىيات. وىياتتىڭ ورتاسىندا قۇربانتۇڭغۇت ۇشولى دە، اينالاسى شۇرات پەن جايلىم.

ۇش تاۋمەن تۇيىقتالغان ەكى وىيات ايرىقشا جاعراپىالىق ورتا قالىپتاستىرىغان. بۇل شىنجاڭنىڭ جەر بەدەرىنىڭ نەگىزگى كەلبەتى ەارى مىڭداغان جىلداردان بەرى شىنجاڭداى ەار ۇلت حالقىنىڭ ۇمىر ۇسۇرىپ كەلە جاتقان ورتاسى.

قولدا بار ماتەرىيالدارعا نەگىزدەلگەندە، سوناۋ ون مىڭداغان

جىلدار بۇرىنقى كۈنە تاس قۇرالدار داۋىرىنە دەيىن شىنجاڭ ادام
 ۋىزى سىرەك كەزدەسەتتىن ۋىڭىر ەسەپتەلەدى. وسىدان ون مىڭ
 جىل بۇرىنقى جاڭا تاس قۇرالدار ۋىزى تۇسىندا عانا شىنجاڭ
 ۋىڭىرىندە ادامزات قىممىلىنىڭ بەلگىلەرى بايقالدى. جاڭا تاس
 قۇرالدار داۋىرىنە ۋىتان ۋىر شاما ماڭىزدى مادەنىي قونىستاردان
 قۇمىل قالاسىندىلى تارنچى، جەتىقۇدىق، ۋىشان ۋىدانىندىلى دىعار،
 ياڭخى، تۇرپان قالاسىندىلى استاننا، يارمول، توقسۇن ۋىدانىندىلى
 ۋىمانبۇلاق، ۋىرمىجى ۋىدانىندىلى سايپىل، مورى ۋىدانىندىلى
 چىچىڭزى، سىداۋگۇۋ، فۇكاڭ قالاسىندىلى فۇبەي ەگىس الاڭى،
 شىخىزى قالاسىندىلى 105 - تۇان الاڭى، التاي قالاسىندىلى
 شەمىرشەك، قابا ۋىدانىندىلى شىلىقارنى، قاشقار كۈنە - ۋىشار
 ۋىدانىندىلى ۋىپال، گۇما ۋىدانىندىلى كىلىياڭ، كەرىيا ۋىدانىندىلى
 شۇپىلىق، باش كەڭسۇ، سونداي - اق مارالباسى، قاراءشارى،
 لوبىنور رايوندارى، حوتان، كەرىيا، نىيە وزەندەرىنىڭ جوعارىلى
 اعىسىندىلى كۇنلۇن باۋرايى بار. وسىدان 6 - 7 مىڭ جىل
 بۇرىنقى ادامدار وتىرىقتى تۇرمىسقا بەتالدى دا، ەگىشلىك پەن
 مالشلىق كاسىبى جارىققا شىقتى.

وسىدان ۋىتورت مىڭ جىل بۇرىن شىنجاڭ قولا داۋىرىنە اياق
 باستى. قولا ۋىزى مال شارۋاشلىقنى وزەك ەتكەن العاشقى
 رۇلىق كوممۇنا داۋىرىندە تۇردى. وسى داۋىردە شاعىن تىپتەگى
 قولا قۇرال - جابىقتار نەگىز ەتىلگەنىمەن، قىش بىدىستار مەن
 تاس قۇرالدار دا كەڭىنەن قولدانىلدى. كۈنچى وزەننىڭ تۈمەنگى
 اعىسىنان، قوشۇتتىڭ شىنتاران، چۇقى، سونداي - اق باركول،
 تۇرپان، كۇشار، قاشقار كۈنە ۋىشار سەكىلدى جەرلەردەن قولادان
 جاسالغان پىشاق، اينا، بالتا، ايبالتالار قازىپ الىندى. قىش

ىدىستار نەگىزىنەن رەڭدى قىش ىدىستار. ونىڭ ۇپىشىنى گانسۇدىڭ مىنچىن دەگەن جەرىنەن تابىلعان شاجىن مادەنىيەتنىڭ وكىلىدىك سىپاتتى رەڭدى قىش ىدىستارىنا ۇقساڭقىرايدى.

قولا داۋىرىنە ۇتان ادامزاتىنىڭ باس سۇپەكتەرىنە جۇرگىزىلگەن تالداۋلاردان وسى داۋىردە شىنجاڭدا جاساعان ادامداردىڭ موڭغۇلوپىدەرگە ۇتان سارى ناسىلدىلەر دە، ەۋروپەوپىدەرگە ۇتان اق ناسىلدىلەر دە، ەكى ۇناسىلدىڭ ارالاسۋىنان قالىپتاسقان ارالاس قاندىلار دا ەكەندىگىن بايقاۋعا بولادى.

ۇناسىل مەن ۇلت ۇبىر - بىرىنە مۇلدە ۇقسامايىتىن ەكى ۇتۇرلى ۇعىم. ۇناسىل ادام ناسىلدەرى دەپ تە اتالادى. ول شىعۇ تەگى مەن دەنە قۇرىلىمىنىڭ تۇقىم قۇالاۋ بەلگىلەرى جونىنەن ورتاق تارىخىي قالىپتاسقان ادامدار توبى. باستاپتا ول ادامنىڭ تەرىسى، بويى سىياقتى سىرتقى ەرەكشەلىكتەرىنە ساي پارىقتالغان، كەيىن قان توبى سەكىلدى بىولوگىيالىق جانە بىيوخىمىيالىق ەرەكشەلىكتەر ارقىلى دا پارىقتالاتىن بولدى. قازىرگى ادامزاتنىڭ ۇتۇرى ۇش ۇلكەن ناسىلگە جاتادى. ولار موڭغۇل ۇناسىلى، ەۋروپا ۇناسىلى، ەكۋاتور (نەگر) ۇناسىلى. موڭغۇل ۇناسىلى سارى ۇناسىل، ەۋروپا ۇناسىلى اق ۇناسىل، ەكۋاتور ۇناسىلى قارا ۇناسىل دەپ تە اتالادى. ۇناسىل مەن ۇناسىلدىڭ ايرىماشىلىقى نەگىزىنەن بىولوگىيالىق سىپاتىپەن نەگىزدەلەدى. ونى ۇلت، ۇلىس ۇعىمدارىمەن شاتاستىرۋعا بولمايدى. ۇلت دەگەنىمىز تارىخىي كاتەگورىيا، ول ادامدار تارىخ بارىسىندا قالىپتاستىرعان ورتاق ۇتىلى، ورتاق تەرىتورىياسى، ورتاق ەكونومىكالىق تۇرمىس ۇتاسىلى بار، سونداي - اق ورتاق مادەنىيەتتەن كورىنەتىن ورتاق پىسخىكالىق ساناعا يە تۇراقتى ورتاق تۇلعا. ونىڭ ۇمانى ادامدار توبىرىنىڭ

مادەنىيەت ەركەشەلىكتەرى ارقىلى تۇرگە ايرىلۇ بولپ تابىلادى. ورتاق ەتمىل ورتاق تەرىپتورىيا، ورتاق پىسيخىكالىق ساپىلما نەگىزدەلگەندە، بۇكىل دۇنىە جۇزىندەگى التى مىللىياردتان استام ادام ەكى مىڭنان استام ۇلتقا ايرىلادى. ەلىمىزدەگى ەبىر مىللىيارد ەكى ەجۇز توقسان بەس مىللىيون ادام ەلۇ التى ۇلتقا بولىنىدەى. مىنە مۇنان ۇلتقا ايرىۋدىڭ ناسىلگە بولۇگە مۇلدە ۇقسامىتىن ۇسىم ەكەندىگىن بايقاۋعا بولادى.

1979 - جىلى ارەولوگتار كونچى وزەنىنىڭ تومەنگى اعىسىنداعى گۇمۇگۇۋدان العاشقى قاۋىمدىق قوعامعا ەتان 42 مولادان 18 باس سۇيەك تاپتى. عىلمى تەكسەرۇگە نەگىزدەلگەندە، بۇل قونىستىڭ جاسى 3800 جىل اينالاسىندا ەكەن. 18 باس سۇيەك تۇگەل ەۋروپا ناسىلىنە ەتان بولپ شىقتى.

1986 - جىلى ارەولوگتار قۇمىلدىڭ يانبۇلاق قىستاعىنداعى مولالاردان 29 باس سۇيەكتى تاپتى. تەكسەرىپ تالداۋ جاساعاندا، بۇل مولالاردىڭ جاسى 300 - 3200 جىل مولشەرىندە بولدى (شامامەن ورتا جازىقتامى شاڭ پاتشالىعىنىڭ سۇڭغى داۋىرىنە تۇرا كەلەدى). وسى 29 باس سۇيەكتىڭ 21 ى موڭغۇلىدەتكە، سەگىزى ەۋروپەويدەتكە ەكەن.

1976 — 1977 - جىلدارى ارەولوگتار تۇرپان وپىياتىنىڭ شەتىندەگى العۇي مولالارىنان 58 باس سۇيەك قازىپ الدى. تەكسەرىپ تالداۋ جاساعاندا، بۇل مولالاردىڭ جاسى 2100 — 2600 جىل ەكەن. 58 باس سۇيەكتىڭ باسىم كوپى ەۋروپەويدەتكە بولعانمەن، موڭغۇلىدەتكە تە، ەكى ەناسىلدىڭ ارالاسپا ەتۇرى دە بار ەكەنى انىقتالدى.

1983 - جىلدىن بەرى ارەولوگتار حىجىڭ اۋدانىنداعى چاپقا

مولالارىن قازۇ جۇمىسنا كىرىستى. ولار ۇشىنشى ۇمىرلى مولادان 11 باس سۇيەك تاپتى. تەكسەرىپ تالداۋعا نەگىزدەلگەندە، مولانىڭ جاسى 1900 جىل ەكەن، ياعنى شىعىس خان پاتشالىمى داۋىرىنە تۇرا كەلەدى. بۇل باس سۇيەكتەردە ەۋروپەيدىك قاسىيەت سولعىنداپ، موڭغۇلويدىك ەركەشەلىك باسمى بولا باستاپتى.

بۇدان تىس، ارخەولوگتار تاشقورعان، لوب اۋدانىنداى سامپۇل، كروران بايرىقى قامالىنىڭ ماڭىنداى، موڭغۇلكۇرەدەگى بايرىقى مولالاردان دا ادامنىڭ باس سۇيەكتەرىن تاپتى. بۇل باس سۇيەكتەرگە جاسالغان تالداۋعا نەگىزدەلگەندە — چين پاتشالىقى داۋىرىنەن بۇرىنقى شىنجاڭ وڭىرىندە شىعىس، باتىس ەكى ۇلكەن ناسىلگە ۇتان حالقتار ۇمىر ۇسۇرىپتى ۇرى ۇاقىت وزا كەلە موڭغۇل ۇناسىلدى تۇرعىندار بىرتە — بىرتە ۇستەم ورىنعا كوتەرىلىپتى.

چين پاتشالىمى داۋىرىنەن بۇرىنقى شىنجاڭ تۇرعىندارىنىڭ قايسى ۇلتقا ۇتان ەكەندىگى جولىندا تارىخنامالاردا انىق ەرەك ساقتالماعان. جۇڭگو تارىخنامالارىندا شىنجاڭداى قامتىعان باتىس سولتۇستىكتەگى بايرىقى تۇرعىندار جالپىلاي «باتىس نۇمدار» دەپ اتالغان. تەك خان پاتشالىمى داۋىرىنە كەلگەندە شىنجاڭ تۇرعىندارىنىڭ ۇلتى جولىندا انىق ەرەكتەر كەزىگەدى.

خان پاتشالىمى داۋىرىندەگى شىنجاڭداى ۇلتتار

خان پاتشالىمى داۋىرىندە شىنجاڭداى بايرىقى ۇلتتاردان ساق، ناتشە، ۇيسىن، قىيان، عۇن جانە حانزۇلار جاسادى. ساق باتىس تارىخنامالارىندا «ساكا» دەپ جازىلدى. ولار بۇرىن

گانسۇدىڭ باتىسىنىڭ دىھان (دۇنخۇاڭ) ۋىلايىتى مەكىندەپ، خانزۇ تارىخىدا «غۇنۇم» (允戎) دەپ ئاتالغان بولاتتى. كەينى ولار ئاتىلىرىدىڭ قىسپلىرىغا تۈزەلگەن بولسىمۇ، قونىس ئۆزى. جاۋلاشقان بەكتىكتە داۋرىدە ساقىتار نەگىزىنەن سولتۇستىك شىنجاڭنىڭ باتىسى مەن باتىس سولتۇستىكى، سونداي - اق بىلەن القابى مەن پامىر ۋىلايىتى قونىستانىدى. 1976 - جىلى ارخەولوگىتار العۇيدىڭ شىمىس سالىنىدىغان بىرسىپىرا ساق موللارنى قازاندا، تەمىردەن سوللىغان باكى، ۋىش قىزلى جەبەلەردى، مايتىپەن بىرگە كومىلىگەن قوي، سىمىر، جىلقىلاردىڭ سۈيەگىن تاپتى. بۇل جاۋلاشقان بەكتىكتە داۋرىدە ساقىتاردىڭ تەمىر قۇرالىدارى پايدالانا بىلىگەندىگىن، كوشىپىلى مال شارۋاشلىقىمەن شۇمىلىدىغاندىن ئاڭىرتادى. ارخەولوگىتار بىلەندىكى ئۆلۈمنىڭ نورەساي تاۋىنان 2400 جىل بۇرىنقى مىس كەنى مەن مىس قورسۇق ورنىن تاپتى. كەن قۇدىقتارى مەن كەن جولىدىن قازاندا تىرەۋ قوپىلىپتى، تەرىڭدىكى ونداقان مەتىر كەن. كەننىڭ ماڭىنىدىن سايدان مىس قورسۇقا سىتەتلىگەن اعاش كومىرى مەن مىس قۇيىمىدار تاپىلدى. مۇنىڭ ۋىزى ساقىتاردىڭ كەن بارلاۋ، كەن اشۇ، قورسۇق جاقىتارىندا مول تاجىرىيە توپىلىدىغاندىن جانە بىر شامال جوعارى تەخنىلوگىيالىق ورەگە كوتەرىلىگەندىگىن تۇسىندىرىدى. ارخەولوگىتار تاشقورعاندىن شامبابادان ساق موللارنىن مايتىپەن بىرگە كومىلىگەن قۇلداردىڭ سۈيەگىن تاپتى. بۇل جاۋلاشقان بەكتىكتە داۋرىدە ساقىتاردىڭ قۇلدىق قوعامغا قىدام تاستىغانىنان دەرەك بەردى.

مولشەرمەن بىزنىڭ زامانىمىزدان بۇرىنقى (تومەندە ب. ز. ب دەپ قىسقارتىپ ئىنەدى) 2 - عاسىردىڭ باسنىدا خىشى دالىزىدە